

Усулул фиқх илми

10:18 / 02.09.2025 1108

Фиқх илмининг асоси бўлмиш «Усулул фиқх» муҳим илмлардан биридир. Фуқаҳолар мужтаҳидларнинг шариат аҳкомларини қай тариқа истинбот этганларини мазкур илм орқали билиб оладилар. «Истинбот» сўзи луғатда «ер қаъридан сув чиқариш» деган маънони англатади. Диний илмларда эса шаръий далиллардан шаръий ҳукмларни чиқариш «истинбот» дейилади.

Усулул фиқх илми доимо уламоларнинг диққат-эътиборини ўзига жалб қилиб келган. Улар бу соҳада ҳанузгача ўз қийматини йўқотмай келаётган кўплаб асарлар таълиф этдилар.

Аввало «усулул фиқх» қандай маънони англатади, деган саволга жавоб ахтарайлик. «Усулул фиқх» бирикмаси икки сўздан иборат. Усул – асос, далил; фиқх – аниқ тушуниш.

Уламолар истилоҳида эса «усулул фиқҳ» қуйидагича изоҳланади:

Батафсил ҳужжатлардан шариат амалий аҳкомларини истинбот этиш қоидаларини ўргатувчи илм «усулул фиқҳ»дир.

Ҳужжатлардан шариат аҳкомларини истинбот этиш уламолар ишлаб чиққан қатъий қоидалар асосида амалга оширилади. Буни билишни хоҳлаганлар усулул фиқҳ илмига мурожаат этишлари лозим.

«Усулул фиқҳ» илми ҳижрий иккинчи асрда шаклланди. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг даврларида барча муаммоларни у зотнинг ўзлари Қуръони Карим оятлари ва ўз суннатлари ила ҳал этардилар. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг вафотларидан сўнг эса асҳоби киромлар Қуръони Карим ва набавий суннат ҳамда ўз ижтиҳодларига эътимод қилиб ҳукм чиқарганлар. Чунки улар Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг суҳбатларидан баҳраманд бўлган, у зотнинг барча ҳаракатлари-ю амалларига гувоҳ бўлган ўткир қобилиятли зотлар эдилар. Улар Қуръони Карим ва ҳадиси шарифни ҳеч бир қийинчиликсиз, жуда яхши тушунишар шунинг учун ҳам маълум бир белгиланган қоидаларга муҳтож эмас эдилар.

Ислом дини бир қанча диёрлар ва халқлар орасида тарқалиб, араб халқи бошқа миллатлар билан қўшилиб кетгач, ўзгача шароит юзага келди. Пайдо бўлган муаммоларни ҳал қилиш учун умумий қоидалар ишлаб чиқиш зарурати туғилди. Натижада «Усулул фиқҳ» илмига асос солинди. Бу иш мазҳаббоши имомлар даврида, ҳижрий иккинчи асрнинг охирларида юзага чиқди.

Ибн Надийм «Фиҳрист» номли китобида зикр қилганидек, усулул фиқҳнинг асосий қоидаларини биринчи бўлиб имом Абу Ҳанифанинг шогирди имом Абу Юсуф алоҳида рисолада жамлаган. Лекин, афсуски, бу рисола бизгача етиб келмаган.

Усулул фиқҳга бағишланган биринчи китобни имом Муҳаммад ибн Идрис Шофеъий таълиф этганлар. У кишининг «Рисола» деб аталган мазкур китоблари бизгача етиб келган. Шунинг учун имом Шофеъий уламолар ўртасида усулул фиқҳ илмининг асосчиси сифатида машҳурдирлар.

Сўнг усулул фиқҳ илми икки йўналишга бўлинди ва улардан ҳар бирида кўплаб асарлар яратилди.

Биринчи йўналиш: Мутакаллимлар йўналиши.

Бу йўналишда иш олиб борган олимлар далил ва ҳужжатларнинг матни, луғат, калом ва ақл қоидаларига суяндилар. Улар ўз ишларида фуруъул фикҳга қарамадилар. Мутакаллимлар йўналиши бўйича китоб ёзган уламоларнинг услуби асосан уч нарса ила эътиборга сазовордир:

1. Ақлий далилларга суяниш.
2. Маълум фикҳий мазҳабга ён босмаслик.
3. Фуруъул фикҳга фақат мисол келтириш учун қараш.

Шофеъий, моликий, мўътазилий ва бошқа мазҳаб уламолари ушбу йўналишда усулул фикҳ китоблари таълиф этдилар. Бу йўналишда усулул фикҳ қоидалари назарий-мантиқий равишда ишлаб чиқилган.

Қуйидаги асарлар мутакаллимлар йўналишида ёзилган асарлар орасида машҳурдир:

1. Абдулжаббор Мўътазилийнинг «Китабул умда» асари.
2. Абулҳасан Муҳаммад Али Басрийнинг «Китабул муътамад» асари.
3. Имом Ҳарамайни таҳаллуси билан машҳур бўлган Абул Маъолий Абдулмалик ибн Абдуллоҳ Жувайний Нишобурийнинг «Бурҳон» асари.
4. Қози Абдуллоҳ ибн Умар Байзовийнинг «Минҳожул вусул ила илмил усул» асари.
5. Ҳужжатул Ислому Абу Ҳомид Ғаззолийнинг «Мустасфо» номли асари.
6. Имом Фахруддин Розийнинг «Маҳсул» номли китоби.
7. Абул Ҳасан Омадийнинг «Иҳком фи усулул аҳком» номли китоби ва бошқалар.

Иккинчи йўналиш: Ҳанафий мазҳаби уламолари йўналиши.

Бу йўналишда усулул фикҳ қоидалари ҳанафий мазҳабидаги мужтаҳидларнинг ижтиҳодлари асосида ишлаб чиқилган. Чунки бу мазҳабдаги мужтаҳидлар имом Шофеъий сингари, усулул фикҳга доир ҳужжатлар қолдирмаганлар. Улардан фақат фикҳий масалалар мерос қолган, холос.

Ҳанафий мазҳаби йўналишидаги усулул фикҳ услуби ўзининг уч хусусияти ила ажралиб туради:

1. Бу услубда фикҳнинг қоидалари унинг ҳукмлари ила амалий равишда боғланганлиги.
2. Усулул фикҳ ва фикҳнинг фойдали услуб ила аралаштирилгани.
3. Бу услуб хилоф бўйича, умумий фикҳ қоидаларини ёзиш бўйича мислсиз хизмат бўлгани.

Қуйидаги асарлар ҳанафийлар йўналишида ёзилган асарлар орасида машҳурдир:

1. Абу Бакр Аҳмад ибн Али Жассоснинг «Китабул усул» асари.
2. Абу Зайд Убайдуллоҳ ибн Умар Даббусийнинг «Тақвимул адилла» асари.
3. Фаҳрул Ислому Али ибн Муҳаммад Баздавийнинг «Китабул усул» асари.
4. Абдуллоҳ ибн Аҳмад Ҳафизуддин Насафийнинг «Манор» асари.
5. Имом Шамсул Аимма Муҳаммад ибн Аҳмад Сарахсийнинг «Тамҳидул фусул фил усул» китоби ва бошқалар.

Баъзи уламолар усулул фикҳнинг икки йўналишини ҳам ўзида бирлаштирган асарлар яратдилар. Бу услуб ҳижрий еттинчи асрда юзага чиқди. Унда иш олиб борган олимлар мутакаллимлар ва ҳанафийларнинг йўналишини жамладилар. Улар усул қоидаларини таҳқиқ қилиш ва далиллар билан исботлашга, сўнгра фуруъул фикҳга татбиқ қилишга алоҳида эътибор бердилар. Бу ишни асосан ҳанафийлар ва шофеъийлар амалга оширдилар. Уларнинг услуби «мутааххирлар йўналиши» деб ҳам аталади.

Мутакаллимлар ва ҳанафийлар йўналиши жамлаб ёзилган асарлар орасида қуйидаги асарлар машҳурдир:

1. Музаффаруддин Аҳмад ибн Али Соатий Ҳанафийнинг «Бадийъун-низомил жомеъ байна китобай Баздавий вал аҳком» асари.
2. Содруш-шарийъа Убайдуллоҳ ибн Масъуд Бухорийнинг «Танқиҳул усул» асари.
3. Тожуддин Абдулваҳҳоб Субкийнинг «Жамъу жавомиъ» асари.

4. Саъдуддин Тафтазонийнинг «Талвиҳ» номли китоби.
5. Имом Камол ибн Ҳумом Ҳанафийнинг «Китабут-тахрир» асари.
6. Муҳиббуллоҳ ибн Абдушшакур Ҳиндининг «Мусалламус-субут» китоби.

Ушбу китоблар усулул фиқҳнинг икки йўналишини ўзида жамлаган асарлар ҳисобланади.

«Ҳидоят имоми» китоби асосида тайёрланди.

Ўзбекистон Республикаси Дин ишлари бўйича қўмитасининг 2023 йил 11 декабрдаги 03-07/9264-рақамли хулосаси асосида тайёрланган.